

Мова та етнічна самоідентифікація послідовників нових релігій у Білорусі

Олександр Гурко

The article is based on the materials of the field researches, realized among followers of new religions on the territory of Byelorussia in the 1990's – the first half of the 2000's. It is also shown the influence of followers of new religions on their choice of the language of divine service and daily contact, ethnic self-identification

Артыкул грунтуецца на матэрыялах палявых даследавання , якія былі праведзены сярод паслядо ніка новых рэлігій на тэрыторыі Беларусі 1990-х – першай палове 2000-х гадо . Разглядаецца уплы рэлігіёзнай прыналежнасці паслядо ніка новых рэлігій на выбар імі мовы набажэнства і штодзённых зносін, этнічную самаідэнтэфікацыю.

Останне десятиріччя ХХ ст. позначено для Білорусі, як і для інших країн колишнього СРСР, пробудженням релігійної активності. Процеси демократизації, пожвавлення релігійного життя, що відбувалися в Республіці Білорусь упродовж 1990-х років, спричинили розвиток історично сформованої конфесійної структури білоруського суспільства. Поряд зі зміцненням християнства, юдаїзму, ісламу в цій структурі з'явилося чимало нових – синкретичних релігій, що виникли у світі в ХІХ–ХХ ст. (теософія, івановство, Агні-йога, Міжнародне товариство свідомості Кришни (МТСК), Всесвітній Духовний Університет Брахма Кумаріс (ВДУБК), Віра Багаї, шайва-шактисти, Оомото, Церква Вісаріона тощо). Вони стали помітним фактором духовного і соціального життя. Незвичайна активність місіонерів нових релігій, а також ряд конфліктних, часом трагічних ситуацій за участю представників нових релігій, що відбулися в 1990-х роках у світі, викликали прояви помітного занепокоєння в білоруському суспільстві. Авторів численних публікацій хвилювала непередбачуваність поведінки послідовників цих релігій і небезпека заподіяння шкоди особистості, суспільним інститутам, етнічній самосвідомості, державі в цілому. У республіці було прийнято низку законодавчих актів та положень, спрямованих на обмеження діяльності нових релігій. Однак усі ці дії не привели до зникнення нових релігій і не виключили ймовірності їхньої масової появи на території нашої країни в майбутньому. За оцінками експертів, наприкінці 1990-х років у Білорусі близько двох тисяч віруючих були членами зареєстрованих громад нових релігій, а також тих релігійних груп, які подавали документи для офіційної реєстрації. Десятки груп нових релігій і сьогодні діють неофіційно.

У такій ситуації закономірним стало проведення комплексного етнологічного дослідження, яке дасть змогу визначити основні закономірності, пов'язані з поширенням нових релігій, їх впливом на культуру і побут послідовників, на суспільні інститути.

Одним із важливих завдань дослідження було визначення впливу релігійної приналежності послідовників

нових релігій на вибір ними мови богослужіння та повсякденного спілкування, на етнічну самоідентифікацію. Зазначену проблему розглянуто в даній публікації.

У ході дослідження, яке відбувалося на території Білорусі в 1990 – першій половині 2000-х років, ми проінтерв'ювали близько 200 експертів із числа послідовників нових релігій: МТСК, послідовників Всесвітнього Духовного Університету Брахма Кумаріс, Віри Багаї, Сахаджа-йоги. Дослідження показало, що загалом, етнічний склад релігійних організацій відповідає етнічній структурі міського населення Білорусі, де близько 70% складають білоруси.

На етапі поширення МТСК в Білорусі, на початку 1990-х років, керівники кришнаїтських громад заявляли, що оскільки душа (атма) національності не має, постановка питання про етнічну приналежність є хибною. Цим вони мотивували відмову від участі в етнологічному опитуванні. Самоідентифікація декларувалася лише як приналежність до Ведичної культури, що підтверджувалося використанням у релігійній практиці санскритських текстів і мантр, а також обрядовості, заснованої на індуїзмі. Однак варто зазначити, що на початку 1990-х років білоруські кришнаїти спілкувалися виключно російською мовою. Російською мовою проводили всі пропагандистські акції, виступи в ЗМІ. Наприкінці 1990 – початку 2000-х років ставлення керівництва кришнаїтських громад до участі в опитуваннях змінилося, що було пов'язано з майбутньою ререєстрацією і бажанням продемонструвати відкритість для суспільства. Проведене опитування експертів, які перебували в складі громад більше одного року, показало, що не ідентифікували себе за етнічною ознакою і не назвали своєї етнічної приналежності тільки 7,69% опитаних. З решти опитаних 53,8% складають білоруси; 30,7% – росіяни, 2,5% – українці; 2,5% – вірмени; 2,5% – поляки. Ці дані вказують на те, що під час десятирічної соціалізації в білоруському суспільстві етнічна самоідентифікація для кришнаїтів набула певної значимості. Самоназва при цьому стала не єдиним чинником.

Трансформації зазнала і побутова культура віруючих. Так, якщо на початку 1990-х років у зимовий період місіонери-кришнаїти з'являлися на вулицях виключно в запропонованому релігійною традицією легкому одязі, нині приналежність такого місіонера до МТСК можна визначити лише за книгами, які він пропонує перехожим. У харчуванні кришнаїтів значне місце займають продукти місцевого походження, класичні рецепти кришнаїтської кухні адаптуються до місцевих умов. Значна частина опитаних знає і відзначає свята народного і громадянського циклів. За даними опитування, 48,7% респондентів святкують свої дні народження, дні народження рідних і близьких. Свято 8 Березня відзначають 20,5% опитаних, Різдво та Великдень – 15,38%. Деякі вайшнави вважають для себе важливими такі свята, як День ВМФ, День захисту дітей та ін. Нерідким явищем можна вважати і святкування Нового Року. Не відзначають світські свята 33,3% опитаних.

Дослідження показало, що більшість опитаних білоруських кришнаїтів моляться російською мовою, користуються в молитовній практиці завченими санскритськими формулами. Рідною вважають російську мову 95% опитаних. Деякі заявили, що вважають рідною «російсько-білоруську» мову, санскрит, або підкреслили, що для них важлива «мова спілкування», а не рідна [1].

Отже, можна констатувати, що найважливішим чинником в ідентифікації білоруських кришнаїтів є приналежність до релігійної традиції та релігійної спільноти. Однак, незважаючи на заяви про те, що «душа національності не має», більшість із них ідентифікує себе на основі етнічної самоназви, сприйняття елементів етнічної культури і використання в житті та релігійній практиці російської мови. Для віруючих у їхньому повсякденному житті російська мова є основним засобом комунікації, а в релігійній практиці важливе значення мають санскритські релігійні тексти і мантри (магічні формули, звукові комбінації), які вимовляють і проспівують віруючі, але для коментарів і проповідей використовують російську мову.

Як і вайшнави, багаї в 1990-х роках не погоджувалися брати участь в етнологічному опитуванні. У 2002 році білоруська громада дала згоду на проведення такого опитування. З'ясувалося, що близько 46,6% опитаних послідовників Віри Багаї – білоруси; близько 33,3% – росіяни; є також незначна кількість німців, латишів, українців, євреїв.

Російська мова домінує в повсякденному спілкуванні та релігійній практиці послідовників Віри Багаї. З опитаних 56% вважають рідною російську мову, 24% – російську та білоруську, 20% – білоруську, деякі віруючі назвали рідними три мови: російську, українську і білоруську. У богослужінні (для проголошення молитов) російською мовою користується також 56% опитаних, білоруською та російською мовами моляться 6,6% опитаних, решта опитаних відзначили, що користуються в молитовній практиці кількома мовами: російською, білоруською, англійською, есперанто.

Послідовники Віри Багаї з часу виникнення цієї нової релігії прагнули надати їй універсального характеру.

Тому очевидним було їх прагнення використовувати поширені мови інтернаціонального спілкування – англійську, російську, а також есперанто. На початку 1990-х років послідовники Віри Багаї користувалися бібліотечками релігійної англійської літератури, які завозили в Білорусь місіонери. Цим можна пояснити знання та використання прихильниками багаї англійської мови.

Поряд із релігійними святами, важливими для себе 50% опитаних Багаї вважають Новий Рік, 33, 3% – свято 8 Березня, 10% – День визволення Білорусі та День Незалежності, 26,6% відзначає Різдво Христове, 20% – Великдень, 3% – Радуницю, 3% – Трійцю, 3% – Батьківські Дні поминання, 3% – Песах, 3% – День Матері, 3% – День захисту дітей [1].

На першому етапі поширення багаї в Білорусі домінували ідеї, що дали підстави для звинувачення їх у космополітизмі [2]. До кінця 1990-х років все виразнішими стали ідеї збереження національної самобутності – в оформленні інтер'єрів, святкуванні народних свят, самосвідомості. Це пояснюється соціалізацією віруючих. Також очевидним є вплив рекомендацій міжнародного співтовариства Багаї, одним із організаційних принципів якого на сучасному етапі є співіснування спільноти національних громад.

У мінській громаді Сахаджа-йоги 64,7% опитаних назвали себе білорусами, 29,4% – росіянами, є також українці. Незважаючи на те, що засновниця громади отримала свій перший релігійний досвід в Україні, з самого початку існування громади в Білорусі в релігійній практиці і спілкуванні використовували російську мову. Рідною вважають російську мову 35% опитаних послідовників Сааджа-йоги, російську та білоруську – 17%, білоруську – 47%. Водночас усі 100% опитаних зазначили, що моляться російською мовою і використовують мантри на санскриті.

Практично всі опитані послідовники Сахаджа-йоги назвали в числі важливих для себе народні й громадянські свята, поширені в Білорусі, а також основні християнські свята: Великдень, Різдво, Радуницю. У поодиноких випадках у переліку важливих свят також названо індуїстські свята і день народження Шрі Матаджі, засновниці Сахаджа-йоги. Релігійна практика Сахаджа-йоги заснована на медитації і не передбачає серйозної регламентації життя, використання запозичених ритуалів. Цим пояснюється високий рівень етнічної самосвідомості. Російська мова є для послідовників Сахаджа-йоги мовою повсякденного спілкування, як і для більшості міських жителів сучасної Білорусі [1].

Близько половини опитаних представників Всесвітнього Духовного Університету Брахма Кумаріс назвали себе росіянами; близько 40% – білорусами, є українці. Як і кришнаїти, послідовники ВДУБК вважають, що уявлення про етнічну приналежність є ілюзорним. Поведінка та культура послідовників ВДУБК значною мірою регламентовані релігійною практикою: медитаційними практиками раджа-йоги, йогою харчування, навчальними семінарами, ретритами. У матеріальній культурі є особливості в оформленні інтер'єру житла, у виборі та приготуванні продуктів харчування, у квітах і

матеріалі одягу. Майже всі послідовники ВДУБК пов'язані з народною святковою культурою, однак вони також відзначають свята індуїстів. Мовою повсякденного спілкування та релігійної практики є російська [1].

Як видно з наведених результатів дослідження, домінуючі позиції в повсякденній комунікації та релігійній практиці послідовників нових релігій у Білорусі в 1990 – першій половині 2010-х років займала російська мова. Ця ситуація, особливо на початку 1990-х років, на перший погляд може здатися парадоксальною. На початку 1990-х років «парад суверенітетів» у колишніх союзних республіках супроводжувався переходом до національної мови. У сусідній Україні, наприклад, зареєструватися могла практично будь-яка релігійна громада за умови визнання української мови. Історично поширені в Білорусі християнські конфесії в цей період зробили помітні кроки до введення білоруської мови в богослужбову практику. Білоруська Православна Церква розпочала переклад книг Нового Заповіту білоруською мовою, перша газета Білоруського Екзархату «Царко нае слова» вийшла у світ білоруською мовою. Видання греко-католиків були виключно білоруською мовою. Ряд протестантських церков також прийняли білоруську мову. Послідовники нових релігій у Білорусі спочатку користувалися російською мовою для богослужіння і комунікації.

Пояснити побутування російської мови в білоруських громадах послідовників нових релігій у 1990 – першій половині 2010-х років можна впливом декількох факторів:

По-перше, більшість нових релігій проникла на територію СРСР, Росії, а потім і Білорусі зі США та країн Західної Європи. Переклади текстів нових релігій вимагали володіння певним понятійним апаратом. Цей апарат був добре розроблений у виданих в СРСР російською мовою пам'ятках східної літератури: Ведах, Бхагават-гіті тощо, у працях з індійської та китайської філософії і коментарях до них. Тому перекладати тексти нових релігій було простіше на російську мову, доступну і зрозумілу всім жителям СРСР, а потім і пострадянського простору.

По-друге, спеціальна література нових релігій, що мала важливе значення в пропаганді віровчень на початку 1990-х років, розповсюджувалася в Білорусі переважно російською мовою. Незважаючи на те, що жителі західних областей Білорусі, що межують із Польщею, розуміють польську мову, помітного поширення видання нових релігій цією мовою не отримали, хоча їх і завозили до Республіки Білорусь.

По-третє, більшість нових релігій – МТСК, ВДУБК, Церква Саентології, Церква Об'єднання Муна, групи буддійської спрямованості, а також російського походження – Церква Віссаріона, іванівці, реріхівці, – поширювалися в Білорусь із російських центрів, з якими вони пов'язані донині.

Пояснити вибір мови та інших характеристик ідентичності послідовниками нових релігій можна також, розглядаючи функціональні особливості цих релігій.

Нові релігії є своєрідною рефлексією змін, що відбуваються. У нашому розумінні **нові релігії** – це синкре-

тичні релігії, релігійні організації, виникнення яких пов'язано з реакцією частини суспільства на зміну умов життя, середовища проживання й активізацію процесів взаємодії різних культур, що виникли внаслідок науково-технологічних перетворень в Новий і Новітній час, урбанізації, міграції. В арсеналі нових релігій є елементи психотехнік, за допомогою яких віруючі добиваються певної внутрішньої стабільності в умовах швидких змін у світі.

На відміну від традиційних систем світогляду, нові релігії оперативніше реагують на зміни соціуму, середовища проживання, ніж класичні релігії, однак, що цілком природно, вони не мають загальноновизначених механізмів реалізації нового знання, соціалізації.

Розглядаючи нові релігії в конфесійній структурі суспільства, зазначимо, що класичні релігії, на відміну від нових, тісно пов'язані з етнічними традиціями, оскільки беруть участь у їх трансляції. Вони досить консервативні і тому не так активно реагують на зміни, як нові релігії. Для адаптації класичних релігійних систем до змін потрібен тривалий період, значну частину якого займає дискусія з новими релігіями. Під час цієї дискусії, набуваючи загострення різного ступеня, класичні релігії виробляють відповідну аргументацію і тим самим змінюються в напрямі, «підказаному» новими релігіями. Таким чином, нові релігії можна розглядати як елемент механізму адаптації суспільства до змін, що відбуваються.

Після розпаду СРСР відсутність об'єднувальних ціннісних орієнтирів, економічна та соціальна незахищеність, прагнення до подолання самотності стали мотивом пошуку нової ідентичності й захищеності в релігійних організаціях. Християнські конфесії в цей період були ще великою мірою дискредитовані системою атеїстичної пропаганди як пережиток дорадянської епохи. Релігійна практика цих конфесій вимагала від послідовників значної праці, пов'язаної з освоєнням філософських конструкцій, складного понятійного апарату, архаїчної лексики. У той же час нові релігії представлялися ЗМІ як сучасні конструкції, що дають можливість швидкої реалізації в умовах швидкозмінного світу. Психотехніки, властиві новим релігіям, давали можливість отримати незвичайні відчуття і стани, що асоціюються з «трансцендентальним досвідом», на перших стадіях знайомства з цими релігіями. З цих причин, а також завдяки активному використанню ЗМІ, нові релігії в кінці 1980 – початку 1990-х років досить успішно конкурували з класичними релігіями.

Масове поширення нових релігій на пострадянському просторі можна розглядати як реакцію на такі соціально-економічні та політичні зміни, як руйнування сформованого за десятиліття культурного простору. Російська мова, прийнята в групах послідовників нових релігій, залишилася чи не єдиною частиною цього колишнього культурного простору. Саме по собі використання російської мови в цих розрізнених релігійних групах є реакцією на декларований розрив реальних культурних зв'язків, на небажання послідовників нових релігій сприймати політичний акт розриву єдиного

соціокультурного простору як доконаний факт. Збереження російської мови в розрізних релігійних групах також указує і на значний внутрішній потенціал визначеного цією мовою простору.

Становлення нових релігій у країнах колишнього СРСР збіглося за часом як з відродженням історично поширених конфесій, так і з посиленням тенденцій етнонаціоналізму в політиці держав, що утворилися на території СРСР. Як опоненти традиційних конфесій, нові релігії одним із аргументів на свою користь представляли більшу доступність мови своєї релігійної практики. На початку 1990-х років практично всі нові релігії в Білорусі використовували для комунікації та релігійної практики російську мову, мову міжетнічного спілкування. У той же час польська мова Католицької і церковнослов'янська мова Православної Церкви вимагали певного рівня підготовки і дисципліни. Уніати і послідовники ряду протестантських церков, а також частина православних і католиків намагалися ввести в богослужіння білоруську мову і при цьому вимагали від парафіян активної політичної позиції, що створювало певні перешкоди на шляху до храму.

Від середини 1990-х років у Республіці Білорусь умови існування для нових релігій помітно ускладнилися, що пов'язано з підтримкою державою традиційно поширених християнських церков. Прийнятий у 2002 році Закон «Про свободу віросповідань та релігійні організації» забезпечив державну підтримку конфесіям, які зробили внесок в історію і культуру Білорусі. На даний час офіційно зареєстровані лише МТСК і Віра Бахаї. Крім того зберігається кілька десятків нових

релігій, які мають центри за кордоном, переважно в Росії. Послідовники білоруських нових релігій виїжджають на релігійні семінари до Росії, підтримують контакти через Рунет. Природно, мовою релігійної практики, як і мовою міжетнічного спілкування, для більшості послідовників нових релігій у Білорусі є російська мова.

Від середини 2010-х років у середовищі послідовників нових релігій стала помітною нова тенденція – посилення інтересу до китайської мови. Це проявилось і на російських Інтернет-форумах, присвячених даоським традиціям, де «знавці», що претендують на роль учителів, висловлюються китайськими термінами і переходять на китайську ієрогліфічну графіку, а «профанам» рекомендують вивчати китайську, оскільки вже відбувається організація паломництв у китайські обителі. Ця тенденція засвідчує зміни у сформованому культурно-політичному просторі.

Підводячи підсумок, зазначимо, що використання російської мови послідовниками нових релігій у Білорусі в релігійній практиці та повсякденному житті є свідченням не тільки усталених культурно-історичних зв'язків, індикатором яких є російська мова, але й реакцією частини суспільства на спроби руйнування сформованого культурного простору, що має значний потенціал для свого розвитку. З огляду на це, в даний час частина християнських конфесій, історично поширених у Білорусі, відкоригувала свої позиції по відношенню до мови. Переважна частина духовенства і парафіян Білоруської Православної Церкви використовує сьогодні, поряд із церковно-слов'янською, російську мову.

Література

1. Архив Института искусствоведения, этнографии и фольклора НАН Беларуси. – Ф. 6, оп. 2, д. 262; Ф. 6, оп. 14, д. 98.
2. Неокультурные объединения в Беларуси / Науч. ред. Майхрович А. – Минск, 1998. – С. 121.